

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ВЛАДЕТЕЛ, ДОКТРИНЕРИКА И ТИТУЛНИ ПРАКТИКИ В ИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ VI – IX В.*

Цветелин Степанов

Chaganum vero nos prelatum Avarum, non Gazanorum aut
Northmannorum nuncupari repperimus, neque principem
Vulgarum, sed regem vel dominum Vulgarum.

Горният пасаж е поместен в едно писмо на император Людовик II (855 – 875) до византийския василевс Василий I Македонец (867 – 886) и се датира към 871 г., макар че е запазено в по-късен източник, т. нар. Салернска хроника от втората половина на X в.¹. Според него титул хаган/каган са имали само аварите, но не и хазарите или норманите (т. е. русите); а що се отнася до титлата на българския владетел, то тя била тегх (крал) или dominus (господар). От контекста на писмото е очевидно, че василевсът на Византия е изредил в своето послание до източните франки титлите, с които са били известни някои от най-прочутите народи, които влизали в орбитата на влияние, на дипломатически връзки (или търговия) на ромеите през IX в.; сред тях несъмнено са били хазарите (представени тук под името Gazanorum), русите (под името Northmannorum), българите (Vulgarum), а така също и арабите и пр. Изглежда странно, че франкската канцелария не е познавала истинския титул на хазарите², както и това, че *Бертинските анали* под година 839 изрично споменават за пристигането в столицата на франките Ингелхайм на едно пратеничество от Византия, заедно с което пътували и хора от (на)рода Rhos, чийто владетел се наричал “хаган”, а Людовик II не е намерил потвърждение за това във франкските архиви³. В същото време съвсем коректно, разбира се, следвайки практиката за предаване на титулатурата на латински език, са представени титлите на българския владетел към средата на IX в.; очевидно те съответствали на византийските archon и kyrios⁴. Откритите каменни надписи в България от периода на първата половина на IX в. също потвърждават факта, че дунавските българи не са използвали титлата каган (или хаган, хакан), за да обозначават своя върховен владетел. Вместо нея се срещат титлите като archon, kanasybigi ho ek Theou archon, archon ton polon Vulgaron⁵. Титулт каган не е засвидетелстван и за волжките българи, което е още едно свидетелство, че българският върховен владетел по времето на т. нар. езически период не е носил върховния в Pax Nomadica титул каган. Този факт, особено на фона на русите и техните домогвания до каганския титул, който е бил de facto равнозначен на imperator/basileus/shahin-shah, изглежда най-малкото странен. Още по-смущаваща, поне на пръв поглед, е неговата липса сред дунавските българи след първите две десетилетия на IX в., тъй като последните участвали в разгрома на Аварския каганат в началото на същото столетие и следствие на това (а и на успехите срещу Византия)

българската държава по това време обхващала вече огромни територии, превръщайки се de facto в каганат, т. е. в империя.

Ако трябва да сумираме всичко казано дотук, то очевидно е необходимо да обобщим, че традиционно в западните предели на Евразия, т. е. в днешна Централна и Източна Европа, върховният титул “хаган” е бил присъщ и се е падал по право само на хазарите и на аварите⁶. Възниква обаче въпросът защо русите към първата половина и по-точно 30-те години на IX в. започват да титулуват своя върховен владетел каган, докато дунавските българи, които са имали по принцип далеч по-голямо основание да го сторят, не са използвали тази възможност? Изглежда, че стратегиите на русите и българите, а оттук и техните владетелски доктрини, са били по-различни и са се съобразявали с основния противник, който е стоял на техния път към териториално разширение и признаване на легитимната им и независима власт. За русите този противник е била Хазария, докато българите са се съизмервали с и противопоставяли на Византия. Затова и последните са предпочели титлите, упоменати по-горе, а не централноазиатската титла “каган”. Следващите няколко страници са посветени на мотивирането и защитата на тази хипотеза.

***

Нека започнем анализа с русите. Към началните десетилетия на IX в. те все още нямали държава в истинския смисъл на думата и затова Rhos/russ-/ar-Rus и подобните им не указвали етнос (етническа принадлежност), а по-скоро военно-политическо формирование, праобраз на бъдещата руска “дружина”⁷. Връзката им с викингите, т. е. със Скандинавския полуостров е доказана отдавна и затова тук няма да се спирам на нея⁸. Споменавам я само, за да отбележа, че очевидно титулът на руския владетел до IX в. едва ли се е различавал от този, характерен за германо-скандинавския свят, т. е. най-вероятно е бил konungr⁹. Археологическите данни и писмените свидетелства за това време¹⁰ показват, че русите към средата на IX в. все още не са овладели земите по средното течение на Днепър¹¹, които в онзи момент се намирили под хазарска доминация. Походите на русите обаче били насочени именно в южна посока, по теченията на реките Днепър, Дон и Волга, които били смятани за подопечна територия на Хазарския каганат – редица тамошни славянски племена плащали трибут на кагана на хазарите; задължени към него били даже и волжките българи, макар че сведенията за това датират от началото на X в.¹² През 860 г. руски отряди успели да опустошат дори околностите на Константинопол¹³.

Всички тези данни, поместени в руски, византийски, арабски и франкски източници, както и посоката, която през IX век примамвала русите все повече и повече, недвусмислено подсказват, че те се превръщали в опасни претенденти за налагане на господство над най-източния дял на Европа, в онези територия, която П. Голдън находчиво определил като Pax Chazarica¹⁴. Сблъсъкът бил неминуем, както и търсенето на символни ресурси и лингвистични “доказателства” за легитимността на руското господство и претенции в тази част от Евразия. Неминуемо било и влиянието, което Хазарският каганат щял да окаже върху русите, както и “хазарските употреби” в руска среда особено след IX в. От всички т. нар. седентарни държави в западна Евразия, Рус била най-силно повлияна от степния свят, или т. нар. Pax Nomadica, и в частност – от Хазарския каганат¹⁵. Това личи както от използването от страна на русите на върховния титул “каган”, така и в наличието на някои важни термини в руския език, които са свързани с държавно-политическата и социална сфера и имат очевиден тюркски характер¹⁶. Тук ще отбележа само факта, че

старшата дружина в Древна Рус носела името *бояре/боляре*, което, както отдавна е отбелязано, очевидно е послavianчен вариант на тюркското *boilar*, докато младшата дружина била назовавана *гриди*, което пък е славянският еквивалент на скандинавското *hirdh*¹⁷.

Преди близо две десетилетия А. Новосельцев посочи, че през 30-те години на IX в. Хазарският каганат се намирал в упадък, тъй като вътре в него се водела борба за върховната власт между кагана и шادا, нейният изход, особено за съседите на хазарите, не бил все още ясен и затова приемането на титула “каган” от русите тъкмо през този период “явно символизирило неговите [на руския каган] претенции ... за независимост от Хазария, а на второ място, отразявало реалното положение на руския княз, под чиято власт вече би трябвало (sic) да са били други владетели”¹⁸. Появата на каганския титул сред русите е разглеждан от Г. Вернадски и М. Артамонов също като деклариране на независимост от Хазария¹⁹. Според П. Голдън обаче подобни интерпретации не отговарят на действителното състояние на нещата, понеже не са съобразени с традициите и правилата на Pax Nomadica²⁰. Претенциите за титула “каган”, според Голдън, се основавали на произход или изключително близка връзка с харизматичния управляващ клан Ашина или с друг признат харизматичен род. Заедно с тази биологична връзка било необходимо да се прояви и благоволенieto на Небето по време на военни кампании, както и да се докаже наличието (притежанието) на свещени гори, планини и реки. В света на номадите, дори и един от тези критерии да не е бил налице, означавало да не могат да се предявяват претенции към каганския титул²¹. Пак според Голдън в пространствата на западна Евразия само аварите, хазарите и българите покривали тези критерии²². Наистина българите са имали своя харизматичен клан (Дуло), както и своята Свещена планина (Мадара); участвали са и в унищожаването на Аварския каганат²³. Но досега няма нито един източник, който да потвърждава, че те са използвали титула “каган”. Очевидно е тогава, че съобразяването единствено с горепосочените от П. Голдън критерии не може да обясни защо у българите (и особено у тези около Дунав през първата половина на IX в.) липсва каганския титул, а в същото време, или поне от 30-те години на същия век, с него се кичел руският владетел. За да обясни наличието му сред русите, П. Голдън допуска, че руският каганат се е появил като васален каганат на Хазария и може би се е основавал на сключен брак, който е позволил харизматичността на клана Ашина да премине и върху руския владетел²⁴. Това обаче е само предположение, което не може към този момент да бъде потвърдено с изворова информация. Политическите обстоятелства – заплахата от страна на маджарите именно през 30-те години на IX в. – също принудили руси и хазари да потърсят подобно сродяване с оглед съюз, продължава своето предположение П. Голдън²⁵. Както обаче бе посочено, изворите мълчат относно сключването на брак между представители на русите и хазарския двор в горепосочения период. В същото време е добре известно, че хазарите се обърнали за съдействие към Византия, за да спрат и неутрализират маджарите²⁶, които заплашвали не само хазарските територии, но и жизнено важния за ромеите район на северното Черноморие, Кримския полуостров и основния “разузнавателен център” там, град Херсон. Всъщност Херсон служел на византийците като наблюдателен пост за движението и конфигурациите на номадския и полуномадския свят в този невралгичен пункт на Източна Европа.

В такъв случай вероятно трябва да потърсим друго обяснение за една толкова ранна поява на каганския титул сред русите. Разбира се, не би могла абсолютно да се изключи хипотезата, че хазарите са се сродили с русите още преди 30-те години на IX в. и

по този начин са издигнали ранга и престижа на руския владетел, а оттук и мястото на Рус в йерархията на ранносредновековните държави в Европа. Струва ми се обаче, че повече основания има друга една хипотеза, а именно че русите – виждайки проблемите на хазарите по време на т. нар. гражданска война в техния каганат – са предявили претенции не само към титула на хазарския владетел, но и към земи, контролирани от кагана на Хазария и изобщо за пълна независимост от каганата. Така русите *terminus post quem* non 838 декларирали своите бъдещи цели и претенции, а започнали да изпълняват програмата за тяхното реализиране в по-сетнешните десетилетия, за да я завършат окончателно през 60-те години на X в., когато успяват да унищожат Хазария. Затова с основание може да се допуска, че владетелската доктрина на русите още през 30-те години на IX в. била *vis-à-vis* Хазарския каганат и именно поради тази причина техният владетел възприел висшия титул в степния пояс на Евразия, който в същото време бил върховен титул и на Хазарската империя. Изземването на имперски прерогативи с цел деклариране на легитимност, суверенитет и изобщо определени претенции в сферата на политиката и дипломацията през епохата на Ранното средновековие е практика, която се среща и сред германците още в края на V – началото на VI в. Неин най-виден представител като че ли е прочутият остготски владетел Теодорих Велики (461 – 526), който отсякъл в Рим (или Равена?) златен солид, като наредил на аверса да бъде изобразен като римски цезар²⁷. И ако тази практика в научната литература е получила означението *imitatio imperii* (подразбира се *Romani/Byzantini*), то в случая с русите можем да видим един далеч по-дързър ход, който може би заслужава да получи обозначението *expropriatio chaganati* (подразбира се *Chazarorum*). Естествено към първата половина на IX в. русите все още нямали нито военен, нито икономически потенциал, за да заместят *de facto* Хазария като първа сила в района на Източна Европа. Затова и употребата на титула “каган” от страна на русите през този период би трябвало да се разглежда само като един символен акт, зад който се криела добре известната традиция (а и практика) желаното да се представя за действително. Самата поява на титула още към 30-те години на IX в. обаче била симптоматична: изминават не повече от 50 години и Олег със своята дружина овладява Киев (882 г.), обявява го за “майка на руските градове” и донася името Рус в района на средното течение на р. Днепър. Русите си присвояват и правото да събират данъка, който вземали хазарите от северите (884 г.) и радимичите (885 г.)²⁸. Съгласно Руската летопис Олег преминал на левия бряг на Днепър, който се намира в сферата на влияние на Хазарския каганат и заповядал на северите да не дават повече дължимото на хазарите. Летописите мълчат каква е била реакцията на хазарския владетел. Вероятно той не е могъл да отреагира веднага, защото по това време каганатът бил сериозно ангажиран с един далеч по-близък и по-опасен съперник – печенегите²⁹.

Фактът, че русите още през IX в. заявяват своите претенции към хазарското политическо наследство, изземвайки умишлено титула “каган”, се потвърждава и от арабски източници. Ибн-Руста (ок. 903 – 913 г.) например, пише следното: “Те [русите] имат владетел, наричан хахан рус”³⁰. Анонимната персийска хроника “Худуд ал-Алам” (ок. 982 г.) също посочва титула *Rûs Khâqân* като присъщ на руския владетел³¹. Едва ли е случайно, че русите запазват този титул (употребяван от тях наред с “велик княз”) чак до времето на Ярослав, т. е. до втората половина на XI в.³², след като още през 988 г. са прегърнали християнството.

Като странична последица от употребата на каганския титул сред русите още през IX в. вероятно може да се допуска и появата на тенденции към централизация на властта и издигане на авторитета на техния владетел. Каганският титул у хазарите през същия този век все повече се натоваарвал с елементи на особено висока сакралност и представителност, които трудно можели да се открият толкова ярко изявиени в титлата на скандинавските вождове-конунгри³³.

* * *

Както вече бе посочено по-горе, българите покривали критериите за кагански титул³⁴. Изворите за периода VI – IX в. обаче не дават информация в подобна насока. Напротив, те обозначават българските владетели посредством *archon*, *hegemon*, *kyrios*, *rex*, *dominus*, *il/el-teber* (за волжките българи), *kanasybigi*, а владетелят Омуртаг дори е наречен веднъж (и то от византийски автор!) *basileus*³⁵. Омуртаг е единственият владетел от епохата на предхристиянска България, който само Продължителят на Теофан е назовал с ромейския титул “василевс” (т. е. император, хаган), но не и *chaganos*³⁶. Може би неизвестният византийски автор е знаел, че оригиналната българска титла на Омуртаг е била *kanasybigi*, а не “хаган”. За съжаление, не знаем каква е била титлата на българския владетел преди 822 г. и затова днес хипотетично се приема, че тя е била “кан” (или “хан”). Оригиналният титул е известен само за времето на Омуртаг и Маламир и по-точно за периода 822 – 836 г. Той е запазен благодарение на няколко каменни надписи, открити в днешна България³⁷. Известно е също, че титлата на Тервел след 705 г. и помощта, оказана от българите на Юстиниан II Ринотмет (685 – 695, 705 – 711) при повторното заемане на константинополския трон от последния, е била “кесар”. Изглежда обаче този титул не е преминал върху неговите наследници³⁸. По принцип, кесарската титла е била свързвана задължително с християнско кръщение. Тъй като се е схващала като втора по значение след тази на василевса, тя е обозначавала всъщност подчиненото положение спрямо византийския император на този, който я е носил и затова едва ли е удовлетворявала българите. Косвено потвърждение за това е титулуването на Тервел в първия надпис върху мадарските скали. Там той е наречен “архонт”, т. е. владетел³⁹. По този начин Тервел е бил представен като независим от византийците господар на българските земи.

Появата на титула *ton polon Boulgaron* в надписа от Филипи (837 г.)⁴⁰, оставен от Персиан (836 – 852) показва още веднъж съобразяване на българската титулна практика и, като цяло, владетелската доктрина, с ромейските правила и концепти за властта и титулното ѝ закрепване. Без съмнение тази добавка е обвързана с ойкуменическият елемент във византийския императорски титул, *ton Romaion*, и в нейната употреба можем отново да видим едно българско “заиграване” на тема *imitatio imperii*. В същото време обаче нека припомним и факта, че сред народите на степния и гористо-степния пояс на Евразия е съществувало схващането, че един владетел е толкова по-могъщ, колкото повече мъже (воини) го следват и колкото повече поданици има в неговите предели; а след успехите на българите по това време в посока днешна Южна България и днешна Македония количеството на подвластното на българския владетел население се е било увеличило многократно и това е давало достатъчно самочувствие на Персиан да се изтъкне като владетел “на многото българи”.

Горепосочените факти очевидно свидетелстват, че – в сравнение с доктрините на руси, авари и хазари, видяни през призмата на титулуването – българската владетелска

доктрина за периода VI – IX в. изминава най-дълъг път в своето развитие, претърпява най-много модификации и модернизации и като че ли основният фактор и причина за това трябва да бъдат търсени в съседството на българите (особено след 680 г.) с най-могъщата държава в Европа през Ранното средновековие, Византия. Желанието за противопоставяне на Империята преминавало задължително през “употреба” на някои от формулите и титулното концепиране у ромеите от страна на българите. Последните обаче се съобразявали и със своите собствени традиции, придавайки твърде често български нюанси на “употребеното”. Този факт изобщо не е изненадващ – влиянието на т. нар. уседнал свят (или още на седентарните империи и най-вече тези на Иран, Китай и Византия) върху номадските и полууседнали общества е доказано отдавна в науката⁴¹, макар че е бил налице понякога и обратният процес, но в по-слабо изражение. Българите очевидно не са правели изключение от него.

Това противопоставяне на Византия се засилва особено много след началото на IX в. и успешните военни и дипломатически акции на българските владетели Крум (803 – 814), Омуртаг (814 – 831), Маламир (831 – 836) и Персиан (836 – 852). И въпреки че за един толкова кратък от историческа гледна точка период българските територии се уголемяват многократно и че България вече граничела на запад с Франкската империя, на изток контролирала земите до Днестър-Днепър, а на юг овладяла обширни територии в днешна Македония и северна Гърция⁴², българският владетел не посегнал към върховния за Рах Nomadica титул. На пръв поглед това изглежда учудващо, особено след като аварите в края на VIII в. и през първото десетилетие на IX в. слезли окончателно от историческата сцена и престанали да играят някаква роля в съдбините на Европа и за това немалка роля имали и българите при управлението на Крум. Струва ми се, че обяснението на този факт би трябвало да се търси най-вече в две посоки: 1) през IX в. българската владетелска доктрина окончателно се ориентирала към противопоставяне и съизмерване с Византия, и 2) в българските предели след 809 г. се оказали твърде много християни, бивши поданици на Империята на ромеите, така че българските владетели трябвало и на титулно ниво да отреагират не само на териториалното разширение на държавата, но и на включването на мнозина християни в българските предели. Ето защо се появили и титлите kanasybigi ho ek Theou archon и впоследствие archon ton pollon Boulgaron. Те били насочени както “навътре”, т. е. към езичниците-българи, славяни и пр., така и “навън”, към новите поданици-християни, които вероятно са били привикнали с гръцкото basileus ek Theou или basileus ton Romaion, както и (най-вече) срещу Византия.

Това че българската владетелска доктрина е била vis-à-vis Византия след началото на IX в., косвено се потвърждава и от липсата на каменни надписи, увековечавали героичните дела на българите и в частност на техния кан срещу франките. А основания за това е имало особено при Омуртаг, който иначе е оставил многобройни надписи, но – и нека това го отбележим специално – те винаги визират ромеите и българите. Именно при Омуртаг се осъществява първият контакт на българско дипломатическо пратеничество с Франкската империя и той датира от 824 г. Българите поискали от император Людовик Благочестиви (814 – 840) да се уредят отношенията между България и франките. Людовик натоварил Махелм, по произход от Бавария, да проучи причините за това “необикновено и никога по-рано невиджано посолство”. На следващата година нова българска мисия се отправила на запад и през Бавария достигнала до Аахен, където изложила исканията на

Омуртаг – да се определи границата между франките и българите. Очевидно пратеничеството не постигнало нищо, защото през 826 г. отново българска мисия поела в западна посока с настояване за лимитиране на териториите, а ако това не изглеждало приемливо на франкския император, Омуртаг предлагал всеки да пази границата си и без мирен договор. Когато наскоро след това славянските племена браничевци, аборити и преденеценти преминали на страната на франките, Омуртаг изпратил флот и заедно с него български войски, разорил славянските поселища в Панония и поставил на тамошните славяни български управители⁴³. През 829 г. българска войска опожарила някои франкски селища в Панония⁴⁴.

Още едно косвено доказателство за съизмерването с и противопоставянето на ромеите през призмата на властта и доктринериката са откритите в България 2 златни медалиона от времето на Омуртаг⁴⁵. Там владетелят е представен като византийски василевс: носи стема, в дясната си ръка държи жезъл във формата на кръст, а в лявата – най-вероятно акакия; Омуртаг е облечен в хламида, прикрепена с фибула на дясното рамо. Надписът върху медалионите гласи CANEΣYBHGΓI ΩMORTAG⁴⁶. Очевидно тук наистина става дума за опит за imitatio imperii (Romani/Byzantini), тъй като е добре известно, че отсичането на монети и медалиони е било най-лесният и със сигурност най-широко разпространеният начин за създаване на “имидж” на даден владетел във “варварска” Европа. Най-често те изпълнявали ролята на знаци на властта, независимостта и престижа и по този начин прокламирали определени политически идеи и домогвания⁴⁷. Засега се знае със сигурност, че Омуртаг е бил първият български владетел, който е използвал титула kanasybigi ho ek Theou archon. Това става в самото начало на 20-те години на IX в. и най-вероятно към 822 г.⁴⁸, като по този начин съвпада с абсолютния край на аварското присъствие в Европа. Изглежда обаче Омуртаг е бил ревностен следовник на централизацията и “модернизацията” на страната, наченати при Крум и е разбирал добре, че българите имат шанс да оцелеят и да се противопоставят успешно на ромеи и франки, единствено ако съумеят да се оттласнат от голяма част от традициите на номадския евразийски свят и ако превърнат своята държава в истинска ранносредновековна държава от “варварски” европейски (и то “уседнал”) тип. Тази истина е осъзнал още Крум, когато е разпитвал пленените авари защо е погинал техния каганат. Разбира се, лексиконът “Свида” (X в.) е представил това по друг, типичен за Ронното средновековие начин⁴⁹. Това можело да стане единствено чрез премерване на силите с византийците както на бойното поле, така и в сферата на политическото и държавно строителство. А и тогава Византия все още била възприемана от всички като държавата-хегемон в Европа и подобно противопоставяне било дори въпрос и на чест за българите.

След големите успехи на франките срещу Аварския каганат и установяването на тяхната доминация в централна Европа и в частност в Панония, българският успех в западна посока би бил твърде проблематичен. Затова и сблъсъкът с ромеите за контрола над Балканския полуостров и тамошните славяни бил неизбежен⁵⁰. Едва след повече от две десетилетия българите се опитали да нарушат статуквото в бившите предели на Аварския каганат и предприели акции, които засягали директно Франкската империя. Но точно за тези двадесетина години българската държава се превърнала в могъща и централизирана формация, тъй като това бил единственият начин да оцелее притисната между две могъщи седентарни империи. Нека припомним мимоходом и това, че още в средата на второто

десетилетие на IX в. Омуртаг сключил 30-годишен мирен договор с Византия, който развързал неговите ръце както за мирно строителство и модернизирание на страната, така и осигурявал тила му за акции в северозападна посока.

Но нека се върнем отново към анализа на титлата *kanasybigi* и посланието, което Омуртаг изпращал чрез нея. Тя е била обект на многобройни проучвания⁵¹, но като че ли най-приемливо е в нея да видим превод на български език на гръцкия израз *ho ek Theou archon*, който неслучайно е бил изсечен веднага след нея и името на владетеля. Не изглежда приемливо зад *kanasybigi* да търсим превода “кан (или “хан”) - бег на войската”, а по-скоро *kana sub(h)ága*, т. е. “владетел сияещ, светлейши, богат” и др. под., което ще рече “от Бога”⁵². Така се подчертавал божественият произход на властта на българския “архонт”, както и неговата суверенност и легитимност. Очевидно е тогава, че българите са заели една византийска формула, но зад нея се криели стари български (и по-общо ирански) традиции, свързани с небесния (т. е. от небосвода, звездите и слънцето) произход на властта. Това изглежда било за предпочитане в сравнение с употребата на каганския титул. Разбира се, това не означавало, че българите са се отказали от “политическото наследство на Аварския каганат”⁵³: делата им особено през периода 824 – 829 г. показват тъкмо обратното. Българите в лицето на Омуртаг и Маламир обаче се отказват от титулното наследство на аварите, т. е. от употреба на титлата “каган”.

Притиснати от двете могъщи християнски империи, тези на франките и на ромеите, на българите било необходимо да подчертаят, че техният владетел управлява легитимно значителна част от югоизточна Европа, понеже властта му е “от Бога”, а не по благоволение на византийския василевс. Фактът, че през 680 г. те били отвоювали тези земи от Византия, им давал самочувствието, че са дошли на Балканите не като ромейски федерати, а със силата на оръжието са извоювали правото си да живеят в този дял от Европейския континент. Неслучайно Омуртаг използва в своите надписи изрази като “да тъпче добре с нозете си императора” или “земята, в която съм се родил”⁵⁴. Видно е, че следователно, че българите са били вперили очи в титула “василевс” и по-точно в съпътстващата го формула *ek Theou*, т. е. “от Бога”, и това едва ли е било просто случайност⁵⁵, а добре обмислена стъпка. И титулната практика, и делата на българските канове до средата на IX в. действително показват, че владетелската доктрина в България е била насочена срещу ромеите и тяхната политическа идеология. Тя добива своя облик и реални очертания точно по времето на Омуртаг (дали не бихме могли да я наречем “доктрината Омуртаг”?) и би могла да се види и в неговата строителна програма, и в системата му от договори с византийци и франки, и в успехите му срещу Тома Славянина и вероятно срещу хазарите⁵⁶ на североизток, и в отсичането на златните медалиони и най-вече във въвеждането на титулната формула *kanasybigi ho ek Theou archon*. След смъртта на Маламир тази титла повече не е употребявана от българската канцелария⁵⁷, която използвала само нейния гръцки еквивалент. Единственото сведение у небългарски автор, в което се споменава че и сред българите по времето на Борис (852 – 889) е бил употребяван каганския титул е поместено у т. нар. Дуклянски презвитер⁵⁸, но за съжаление то не може да се подкрепи с извори от домашен, български характер, например със сведения от каменни надписи⁵⁹. Далеч по-късно (и може би съвсем закономерно с оглед на жанра и ситуацията на Балканския полуостров и в частност в българските земи) този титул е приписван на покръстителя Борис-Михаил (т. нар. Михаил каган) от някои български

историко-апокалиптични творби⁶⁰. Те обаче възникват след падането на българското царство под византийска власт, когато титулт “цар”, идентичен с ромейския “василевс”, е бил отнет от българите. На неизвестните съставители на апокрифите оставало да припомнят за славното българско минало и за царската титла, призната и *de jure* от Византия през 927 г. чрез използването на разноточния и равностоен титул “каган”. Може би за това изиграли определена роля и честите нашествия в българските земи на печенези и узи през XI в., които вероятно са събудили определени реминисценции у българите, атакували Балканите от същата посока, но няколко века по-рано. Всичко това навярно е провокирало българите да припомнят своята пълна независимост и върховенство над определени земи в югоизточна Европа, използвайки средства, типични за апокрифната, низова книжнина.

* * *

През IX в. и българите, и русите набирали сили и се надявали да се преборят с две могъщи империи, на ромеите и на хазарите. На ниво титулна практика и първите (българите), и вторите (русите) действали по сходен начин, т. е. имали твърде сходни стратегии – чрез изземване на титула (или изцяло, или на части от него) от своя главен противник те се стремели да декларират както своята независимост, така и своите претенции към земи, контролирани дотогава от Византия и, респективно, от Хазарския каганат. Затова българите започнали да използват титули като *kanasybigi ho ek Theou archon* и *archon ton polon Boulgaron*, които наподобявали изключително еднозначно византийските титли, а русите дори директно си присвоили каганския титул. Тези констатации доказват, че доктрините най-често са били съобразявани с основния противник, т. е. с онзи, с който имало съизмерване и противопоставяне. Затова скандинавците-руси се нуждаели от титула “каган”, а българите – може би противно на очакванията – от подчертаване преди всичко на божествения произход на своята власт, респективно от византийската формула *ek Theou (basileus/archon)*. Същност, макар и използвайки различни титли, дунавските българи и русите избрали почти идентични пътища, за да излязат на сцената на голямата Европейска история.

Бележки:

* Тази статия е написана с подкрепата на Open Society Support Foundation, № 850/1998.

¹ *Chronicon Salernitanum*. Ed. U. Westerberg. Stockholm, 1956.

² Новосельцев, А. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990, с. 89, 134 – 142; Golden, P. *Khazar Studies*. Vol. 1. Budapest, 1981; *Idem*. The Khazars. – In: Sinor, D. (ed.). *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge et al., 1990, pp. 264 – 268; *Idem*. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden, 1992, pp. 233 – 241; вж. също и Franklin, S., Shepard, J. *The Emergence of Rus 750 – 1200*. L.-N.Y., 1996, p. 32. Изобщо за титула каган (хаган, хакан) вж. Doerfer, G. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. 2. Wiesbaden, 1965, S. 405, 541; Bd. 3, 1967, S. 141 – 179; Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972, p. 611; Шервашидзе, И. Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд. – Вопросы языкознания, 1989, 2, с. 69; Същият. Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. – Вопросы языкознания, 1990, 3, 83 – 84.

³ **Annales de Saint-Bertin**. Ed. F. Grat, J. Vieilliard, S. Clemencet. Paris, 1964, pp. 30–31 [Annales Bertiniani s. a. 839] : quosdam qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chacanus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat; вж. и **Сахаров, А.** Русское посольство в Византии в 838–839 гг. – В: Общество и государство феодальной России (Сб. статей, посвященный 70-летию акад. Л. В. Черепнина). М., 1975, 247–261; **Новосельцев, А.** К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. – История СССР, 1982, 4, 150–159; **Golden, P.** The Question of the Rus' Qaganate. – Archium Eurasiae Medii Aevi [АЕМАе], 1982q 2, pp. 77–97; **Riasanovsky, A.** The Embassy of 838 Revisited: Some Comments in Connection with a "Normanist" Source on Early Russian History. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1962, 10/1, pp. 1–12; **Franklin, S., Shepard, J.** Op. cit., p. 29 ff.

⁴ **Назаренко, А.** Русь и Германия в IX–X вв. – В: Древнейшие государства Восточной Европы – 1991. М., 1994, с. 20, бел. 33; **Beševliev, V.** *Κύριος Βουλγαρίας* die Theophanes. – Byzantinische Zeitschrift, 1941, 41, S. 289–298.

⁵ **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание). С., 1992, 72–75, 77–81.

⁶ За аварите вж. **Pohl, W.** Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988, S. 292–300. Аварите са първите, които "донасят" в Европа титула "каган" (втората половина на VI в.). Последват ги хазарите, които през следващия век, приемайки за свой владетел принц от династията Ашина, също съвсем "законно" се сдобиват с хаганския титул. Така те осъществяват едно своего рода *translatio imperii* (за последното вж. **Golden, P.** The Question ..., p. 86).

⁷ Вж. **Stang, H.** The Naming of Russia. Oslo, 1996; **Golden, P.** The Question ..., pp. 89–90.

⁸ Неслучайно "Бертинските анали" споменават, че император Людовик Благочестиви наредил да се проучат какви са тези хора Rhos, след като се установило, че те били шведи ("Quorum adventus causam omperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum"). Повече вж. у **Franklin, S., Shepard, J.** Op. cit.

⁹ Вж. за многобройните му упоменавания в скандинавски източници **Pritsak, O.** The Origin of Rus'. Vol. 1. Cambridge, Mass., 1981.

¹⁰ Срв. **Повесть временных лет**. Ч. 1. М.-Л., 1950.

¹¹ Вж. **Franklin, S., Shepard, J.** Op. cit., pp. 53–54, които твърдят, че не съществуват никакви сериозни археологически данни, които могат да демонстрират някакво значително руско присъствие в района на средното течение на Днепър по-рано от средата и втората половина на IX в.; те предполагат, че към 860 г. резиденцията на руския каган най-вероятно е била разположена в Городище.

¹² **Ибн-Фадлан.** Пътешествие до Волжка България 921–922. С., 1992: за славяните вж. **Повесть ...**, с. 18: "имаху дань варязи из заморья на чуди и на словенех, на мери и на всей кривичей. А козари имаху на полянех, на северех и на вятичех ...".

¹³ **Vasiliev, A.** The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, Mass., 1946; **Photios.** Homilies. Transl. By C. Mango. Washington DC, 1958, pp. 82–110; **Kazhdan, A.** Joseph the Hymnographer and the First Russian Attack on Constantinople. – In: **Thomson, R., Mahé, J.-P. (eds.)**. From Byzantium to Iran: In Honour of Nina G. Garsoian. Atlanta GA, 1996, pp. 191–192; **Сахаров, А.** "Дипломатическое признание" Древней Руси (860 г.). – Вопросы истории, 1976, 6, 33–64.

¹⁴ **Golden, P.** Nomads and Their Sedentary Neighbours in Pre-Çinggisid Eurasia. – АЕМАе, 1987–1991, 7, pp. 41–81.

¹⁵ *Ibid.*, p. 49.

¹⁶ **Менгес, К.** Восточные элементы в "Слово о полку Игореве". М. – Л., 1979; **Баскаков, Н.** Тюркская лексика в "Слово о полку Игореве". М. – 1985; **Петрухин, В.** Славяне, варяги и хазары на юге Руси. К проблеме формирования территории древнерусского государства. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 1992–1993. М., 1995, с. 120.

¹⁷ **Петрухин, В.** Варяги и хазары в истории Руси. – Этнографическое обозрение, 1993, 3, с. 71; **Съшият.** Славяне, варяги ..., с. 123; **Golden, P.** The Question ..., p. 87.

¹⁸ **Новосельцев, А.** К вопросу ..., с. 159.

¹⁹ **Vernadsky, G.** The Origina of Russia. Oxford, 1959, p. 195; **Артамонов, М.** История хазар. Л., 1962, с. 369.

²⁰ **Golden, P.** The Question ..., p. 83.

²¹ *Ibid.*, p. 86.

²² *Ibid.*

²³ Вж. лексикона "Свида" от X в.

²⁴ **Golden, P.** The Question ..., p. 97.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Издигането на хазарската крепост Саркел на левия бряг на р. Дон било осъществено точно в края на 30-те години на IX в. (обикновено се дава годината 838) и най-често се свързва с възпирането на маджарския натиск. Каганът се обърнал към византийците, които му изпратили Петронас и инженери, за да помогнат при градежа на крепостта. Вж. **Const. Porph.** De Administrando Imperio. 1. Greek text ed. dy Gy. Moravcsik. Eng. transl. dy R. Jenkins. Washington DC, 1967, pp. 182–185; **Kristo, Gy.** Hungarian History in the Ninth Century. Szeged, 1996, p. 86.

²⁷ **Chrysos, E.** The Empire in East and West. – In: **Webster, L., Brown, M. (eds.)**. The Transformation of the Roman Wold AD 400–900. Berkeley and L. A., 1997, p. 9, fig. 3. Най-вероятно основание за този акт на Теодорих е дало овладяването от страна на остготите на значителна част от днешна Италия, която представлявала сърцевината на някогашната могъща Римска империя.

²⁸ **Петрухин, В.** Славяне, варяги ..., с. 119; **Повесть ...**, с. 20; **Noonan, T.** Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective. – АЕМАе, 1985 [1987], 5, p. 200 f.

²⁹ **Петрухин, В.** Варяги и хазары ..., с. 72; **Новосельцев, А.** Хазарское государство ..., 210–211.

³⁰ **Ibn Rusta.** Kitâb al-A'îâq an-Nafisa. Ed. J. de Goeje. Leiden, 1892, p. 145. Цит. по: **Golden, P.** The Question ..., p. 82.

³¹ **Hudud al-Alam.** Transl. by V. F. Minorsky. L., 1937 (First ed.), repr. 1970, p. 159.

³² **Golden, P.** The Question ..., pp. 81–82 and notes 17–22. П. Голдън се съмнява, че руският каганат е просъществувал след края на IX в. (Пак там, p. 87); вж. и **Новосельцев, А.** К вопросу ..., с. 159.

³³ Вж. за свещената особа на кагана **Golden, P.** The Question ..., p. 84 f.; **Idem.** Khazar Studies...; **Новосельцев, А.** Хазарское государство ..., 134–154.

³⁴ **Golden, P.** The Question ..., p. 86.

³⁵ Бакалов, Г. Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). С., 1985 (2-ро изд., 1995); Радославов, Ц. Титлите на българските владетели. – Изв. Бълг. Арх. Инст., 1928 – 1929, 5, 159 – 186; Бешевлиев, В. Цит. съч.; Beševliev, V. Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1980, S. 275 – 298, 333 – 337.

³⁶ Theophanes Continuatus. Chronographia. – In: Гръцки извори за българската история [ГИБИ]. Т. 5. С., 1964, с. 114 – “Μορτάγων ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς”; Бакалов, Г. Цит. съч. (1995), с. 116, допуска, че това отклонение от традиционните византийски правила вероятно се е дължало на помощта, която Омуртаг оказал на ромеите при потушаването на бунта на Тома Славянина и по този начин си е спечелил висок престиж дори и в очите на византийците.

³⁷ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., 72 – 75; Степанов, Ц. ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ, титлата на прабългарския владетел (Размишления върху идеята за върховната власт в предхристиянска България). – Palaeobulgarica, 1997, 3, 54 – 59; Idem. The Bulgar Title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: Reconstructing the Notions of Divine Kingship in Bulgaria, AD 822 – 836. – Early Medieval Europe (Forthcoming).

³⁸ Бакалов, Г. Цит. съч., с. 117 сл.

³⁹ Бешевлиев, В. Цит. съч. 97 – 99, 102.

⁴⁰ Пак там, 80 – 81, 140 – 151, № 14.

⁴¹ Вж. например Khazanov, A. Nomads and the Outside World. Cambridge - N. Y., 1984 (2nd ed., Wisconsin, 1994); Barfield, T. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge, Mass., 1st ed. 1989.

⁴² За повече детайли в този аспект вж. Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1. С., 1979.

⁴³ Einhardi Annales. – In: Латински извори за българската история [ЛИБИ]. Т. 2. С., 1960, 36 – 39; Shepard, J. Slavs and Bulgars. – In: McKitterick, R. (ed.). The New Cambridge Medieval History. Vol. 2. Cambridge Univ. Press, 1995, p. 237; вж. последно Данчева-Василева, А. Западноевропейската политика на средновековна България през IX – XI в. – Старини, 1999, 1 с. 70.

⁴⁴ Annales Fuldenses. – In: ЛИБИ. Т. 2. с. 43; Данчева-Василева, А. Цит. съч., с. 71.

⁴⁵ Юркова, Й., Пенчев, В. Български средновековни монети и печати. С., 1990. с. 22, фиг. 1, 3; Йорданов, И. Едностранни златни монети-медалиони с името на хан Омуртаг. – Нумизматика, 1976, 4, 18 – 34.

⁴⁶ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 249, № 86.

⁴⁷ Срв. Archibald, M., Brown, M., Webster, L. Heirs of Rome: the Shaping of Britain AD 400 – 900. – In: Webster, L., Brown, M. (eds.). Op. cit., pp. 209 – 211, 219.

⁴⁸ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., 72 – 74, № 57.

⁴⁹ Вж. Suidae Lexicon. – In: ГИБИ. Т. 5 С., 1964, 308 – 310.

⁵⁰ Golden, P. An Introduction ..., p. 248.

⁵¹ Вж. Бакалов, Г. Цит. съч.; Бешевлиев, В. Първобългарски надписи...; Степанов, Ц. Цит. съч., за различните по-стари и нови интерпретации.

⁵² Степанов, Ц. Цит. съч.; Idem. The Bulgar Title ...; срв. израза subhagah putra, “син на Небето”, в санскрит – вж. Красухин, К. Акцентология в предистории индоевропейских языков. – Вопросы языкознания, 1998, 6, с. 17; вж. и Добрев, И. Цар и вяра в средновековна България. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 12, бел. 2.

⁵³ Изразът принадлежи на Павлов, П. Политическото наследство на Аварския хаганат и българските владетели (IX – XI в.). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, 55 – 66.

⁵⁴ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., № 57.

⁵⁵ Shepard, J. Slavs and Bulgars..., p. 238.

⁵⁶ Вж. за евентуални военни действия срещу хазарите през 20-те години на IX в. Božilov, I. One of Omurtag's Memorial Inscriptions. – Bulgarian Historical Review, 1973, 1, pp. 71–76.

⁵⁷ За евентуалните причини, обусловили отпадането ѝ вж. Степанов, Ц. Цит. съч., с. 58.

⁵⁸ Вж. ЛИБИ, Т. 3. С., 1965, с. 170; “Предвождал ги [българите] някой си на име Борис, който на своя език наричали “каган” (Quem lingua sua cagan appelabant). Това на нашия език ще рече “император” (quot in lingua nostra resonat imperator)”.

⁵⁹ Хипотетичната възстановка на началната част от надписа, открит при с. Балши, свързан по традиция с покръстването на българите при Борис-Михаил, също предлага титула archon. Вж. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., 151 – 512, № 15.

⁶⁰ Вж. Тъпкова-Займова, В., Милтенова, А. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, 66 – 70, 73 и сл., 125, 135, 150, 155 и бел. 9, 156, 198, 202; Гергова, Е. Борис-Михаил, Михаил Каган и Михаил Воин (Литературно-просопографски наблюдения). – Palaeobulgarica, 1987, 3, 93 – 97.